

УДК 159.9.01

Генезис підходів до вивчення духовності та духовного розвитку особистості

Дусавицький О.К., Такмакова М.Ю.

Статья посвящена исследованию проблемы духовности и духовного развития в историческом контексте и современных психологических теориях.

Исследованы историко-психологический аспект проблемы духовного развития личности, определены содержание и сущность понятий «духовность», «духовное развитие». Выделены мотивационные факторы и противоречия этого процесса, а также рассмотрены аспекты духовности в рамках трансперсональной психологии. Проанализированы вопросы психодуховного кризиса личности.

Ключевые слова: духовность, духовное развитие, трансперсональная психология, психодуховный кризис, ценности.

Стаття присвячена дослідженню проблеми духовності та духовного розвитку в історичному контексті і сучасних психологічних теоріях.

Досліджено історико-психологічний аспект проблеми духовного розвитку особистості, визначено зміст і сутність понять «духовність», «духовний розвиток». Виділено мотиваційні чинники та протиріччя цього процесу, а також розглянуті аспекти духовності в рамках трансперсональної психології. Проаналізовані питання психодуховної кризи особистості.

Ключові слова: духовність, духовний розвиток, трансперсональна психологія, психодуховна криза, цінності.

The article is devoted to research issues of spirituality and spiritual development in a historical context and contemporary psychological theories.

Studied the historical and the psychological aspect of the spiritual development of the individual, determined the content and nature of the concepts of “spirituality”, “spiritual development”. Identified motivational factors and contradictions of this process, and discusses aspects of spirituality within the framework of transpersonal psychology. Analyzed issues psychospiritual crisis of personality.

Keywords: spirituality, spiritual development, transpersonal psychology, spiritual emergency, values.

Психологічні закономірності духовного розвитку особистості в минулому не мають суттєвих відмінностей від психологічних закономірностей духовного зростання наших сучасників. Водночас значні зміни відбулися у соціокультурних умовах, зокрема: духовний розвиток відбувається в умовах збільшення обсягу інформації та залучення людини з перших років життя до інформаційного простору, в якому високодуховну особистість характеризує здатність вибіркового сприйняття, знаходження буттєвих смислів, відокремлення духовно значущої інформації. Духовний вибір може втілюватися у постійне самовдосконалення, побудову життя відповідно до загальнолюдських моральних принципів, допомогу потребуючим, наповнення інформаційного простору високодуховними ідеями, творами мистецтва тощо.

Проблема духовності завжди привертала до себе увагу як зарубіжних (УДжеймс, А.Маслоу, Г.Райх, В.Франкл, С.Гроф, І.Д.Бех, Ж.М.Юзвак), так і вітчизняних дослідників (М.Й.Боришевський, Е.О.Помікін, В.П.Москалець, М.Ф.Савчин, О.М.Ямницький, О.В.Татенко). Зараз у світі відбуваються великі соціальні зміни, зумовлені глобалізаційними процесами, але вплив глобалізації на духовність вивчений недостатньо і потребує подальшої розробки. Адже духовність – це внутрішній світ людини, осередок її інтелектуальних і емоційно-вольових сил у єдності свідомості, самосвідомості, світогляду і волі. Теоретичні та практичні дослідження духовного розвитку та недостатня вивченість проблеми зумовили актуальність та вибір теми даної статті.

Метою є аналіз психологічних джерел з питань духовності та духовного розвитку в історичному поступі науки та в сучасних психологічних теоріях.

Реалізація поставленої мети досягається за допомогою розв'язання таких завдань:

1. Провести аналіз психологічних досліджень проблеми духовності та духовного розвитку особистості.

2. Дослідити мотиваційні чинники духовного розвитку особистості.

3. Проаналізувати погляди вчених на психодуховні кризи, їх причини та різновиди.

4. Провести аналіз причин та різновидів духовних загострень особистості.

Значний вплив на становлення психологічних поглядів 20-21 ст. мали праці християнських філософів та психологів. Зокрема, філософ, хірург, архієпископ В.Ф.Войно-Ясенецький вважав, що духовною енергією проникнута вся неорганічна природа, увесь Всесвіт, але тільки у вищих формах розвитку ця енергія досягає значення вільного, самоусвідомлюючого духу. Життя Духу нероздільно пов'язане з усією нервово-психічною діяльністю людини, її думками, почуттями, вольовими актами. За поглядами В.В.Зеньковського[11], психологія все більше схиляється до виділення трьох складових цілісної природи людини: Духу, душі та тіла.

Наведені філософські положення поступово перевірялися в емпіричних та експериментальних дослідженнях різних психологічних шкіл. Значне місце проблематика духовного розвитку посідає у психологічній спадщині У.Джеймса. У створеній психологічній структурі вчений виокремлює внутрішню суб'єктивну сутність особистості – духовне «Я». Це найбільш стійка інтимна частина особистості, яка є джерелом її життєвих зусиль, уваги та волі. [7]

На переконання засновника трансперсональної психології Р.Ассаджіолі, поняття «духовне»

відображає всю людську активність і всі її функції, у яких один загальний знаменник – володіння цінностями, більш високими, ніж загальноприйняті – такими як етичні, естетичні, героїчні, гуманістичні та альтруїстичні. [10]

Ідеї духовного розвитку через ціннісні виробы особистості закладені у науковій спадщині А. Маслоу. Психологічний портрет трансцендентної особистості, створений вченим, містить характеристики, притаманні високодуховній особистості: чутливість до краси, прагнення до досконалості, добра, істини тощо. [13; 102—138]

Духовний розвиток, з одного боку, виходить за межі індивідуального, підносить людину до трансперсональних переживань, а з іншого – через саморефлексію спрямовує її у глибини власного внутрішнього світу. На відміну від психологічного розвитку, він більшою мірою зосереджений на самосвідомості, життєвих позиціях, ціннісних орієнтаціях, зумовлений не тільки соціалізацією і виховання людини, але й активізацією її духовного «Я», яке може вступати у протиріччя з «Я» соціальним та «Я» біологічним (природним). Духовний розвиток доцільно розглядати як вершинну складову особистісного зростання, коли цей процес набуває ознак саморозвитку. У цьому сенсі результатом духовного розвитку може бути досягнення «космічної свідомості» (У.Джеймс, Р.Бекк, К.Роджерс), набуття рис «соборної особистості» (М.О.Бердяєв, В.С.Соловйов, М.Я.Грот, В.М.Бехтерев). [14]

У свою чергу, в психологічному словнику за редакцією В.І.Войтка духовність визначається як «специфічно людська риса, що виявляється у багатстві духовного світу особи, її ерудиції, розвинутих інтелектуальних і емоційних запитах, моральності. Може бути усвідомлена, осмислена, як вияв інтелегентності. Може бути частково неусвідомлена – про таких людей кажуть: сердечний, дорий, щирий від природи». [12; 17]

Феномени духовності особистості дедалі активніше досліджуються у сучасній психології. Зокрема, М.Й.Боришевський розглядає духовність як багатовимірну систему «утворень у свідомості та самосвідомості людини, в яких віддзеркалюються її найбільш актуальні потреби, інтереси, погляди, ставлення до навколишньої дійсності і до себе самого як соціального індивіда. Специфічною ознакою цих утворень, що виступають у формі ціннісних орієнтацій, певних особистісних характеристик, є їх поєднання з провідними життєвими цілями, прямий чи опосередкований зв'язок із моральністю». [6]

На думку американського дослідника Гельмута Райха, «у психології серцевину духовності пов'язують із такими категоріями, як орієнтація на трансцендентну мету, завершення особистості, досягнення свідомого знання, екзистенційності, почуття смислу, священного, спорідненості, світогляд тощо. Отже, духовне розуміється як таке, що не просто розширює сферу біологічного, а й виходить за її межі». [16]

У дослідженні Помиткіна Е.О. духовність розглядається як суб'єктивна сутність людини, що характеризується ціннісним усвідомленням буттєвої єдності та спрямованістю особистості на реалізацію у взаєминах і поведінці ідеалів Краси, Добра та Істини. [14]

Аналіз психолого-педагогічних визначень дозволив встановити, що духовність людини розглядається як внутрішня суб'єктивна сутність особистості (У.Джеймс), протистоїть тілесному і соціальному (В.Франкл), пов'язується із трансценденцією, завершенням особистості, почуттям смислу, священного, спорідненості (Г.Райх), героїзмом, прагненням до самопожертви, захисту людей, природи (С.Гроф), розширенням свідомості, самовдосконаленням, естетичною спрямованістю (Ш.Аноншвілі), виходом за межі егоцентризму (І.Д.Бех), мірою досконалості людини (Б.Бітінас), досягненням вищого сенсу людського життя (М.Й.Боришевський), спрямованістю на Добро (В.П.Москалець), витонченістю, елегантністю, вишуканістю (О.В.Скрипченко), феноменом совісті, вищими переживаннями (М.В.Савчин), реалізацією ідеальних і трансцендентних потреб, саморозвитком, особистісним зростанням і творчістю (О.В.Татенко, В.М.Ямницький).

Таким чином, духовний розвиток є процесом свідомого самовдосконалення особистості, що спрямовує людину на підпорядкування свого природного та соціального «Я» вищим ідеалам, цінностям і смислам у руслі Краси, Добра та Істини, гармонізацію поведінки та способу життя, збагачення духовних надбань людства результатами власної діяльності.

Аналіз та узагальнення існуючих визначень духовного розвитку показали, що цей процес пов'язаний з саморозвитком, самовдосконаленням особистості, ототожненням зі структурою «Я» (Р.Алперт), розширенням свідомості, трансцендуванням колишніх обмежень часу і простору (С.Гроф), формуванням мужності, співчуття, радості, ясності розуму, мудрості (Ган Ф. де Віт), сенсом життя людини та відповідним йому ідеальним духовним образом «Я» (І.Д.Бех), пошуком нових смислів, які перетворюють систему ставлень людини до себе та до світу (Т.І.Пашукова), гармонізацією психічної сфери, подоланням відчуження від природи, соціуму, самого себе через усвідомлення їх єдності (Ж.М.Юзвак).

Загалом, дослідження історико-психологічного аспекту проблеми духовного розвитку особистості показало, що в різні історичні періоди філософи та психологи намагалися розкрити зміст і сутність духовності, розв'язати протиріччя, пов'язані з духо-матеріальною природою людини, проте психологічні дослідження не враховували належним чином мотивів, закономірностей і механізмів процесу духовного розвитку особистості.

А.Адлер висуває ідею про існування у людській душі величній сили, яка спрямовує особистість до духовної досконалості всупереч біологічній доцільності, що підтверджується численними прикладами героїв та сподвижників людського духу в історії. Розвиток особистості з цієї позиції – це передусім реалізація життєвої мети відповідно до духовних ідеалів. [1]

К.Хорні рушійними силами особистісного розвитку вважає прагнення до самореалізації. [15] За поглядами К.Г.Юнга, основні психологічні проблеми людини і людства пов'язані зі втратою ціннісних орієнтацій. Майбутнє людства він пов'язував з розкриттям у людині надіндивідуальної, вищої природи, духовних образів, що існують у глибинах її несвідомого [17].

Ж.М.Юзвак розглядає духовний розвиток як «процес розкриття когнітивно-інтелектуального, чуттєво-емоційного, вольового, креативного потенціалів, здійснення якісних і кількісних змін у ціннісних орієнтаціях суб'єкта шляхом гармонії психічної сфери, подолання відчуження від природи, соціуму, самого себе через усвідомлення її всезагальної єдності» [16].

Станіслав Гроф під духовним розвитком має на увазі шлях до розширеної свідомості, «яка дозволяє особі сприймати речі, що раніше були недосяжні для неї, і завдяки цьому трансцендувати колишні обмеження часу і простору. Шляхами доступу до нового стану є спеціальне дихання, відповідна музика і фізична робота; іноді він досягається спонтанно» [4]. На відміну від цього Ган Ф. де Віт пов'язує духовний розвиток із формуванням таких особистісних якостей, як мужність, співчуття, радість, ясність розуму, мудрість. Головними шляхами до духовності є, на погляд вченого, «роздумування, медитація і молитва» [6].

Таким чином, духовний розвиток є процесом свідомого самовдосконалення особистості, що спрямовує людину на підпорядкування свого природного та соціального «Я» вищим ідеалам, цінностям і смислам у руслі Краси, Добра та Істини, гармонізацію поведінки та способу життя, збагачення духовних надбань людства результатами власної діяльності.

Особливу увагу питанням релігійності та духовності приділяє трансперсональна психологія.

Дослідження таких видатних учених ХХ - ХХІ століть, як Вільям Джеймс (1842-1910), Карл Густав Юнг (1875-1961), Абрахам Маслоу (1908-1970), Станіслав Гроф (1931 р.н.) та ін., зробили справжній революційний переворот у науці про людину і її душу. Клінічні й лабораторні дослідження свідомості, проведені цими вченими в ХХ столітті, зібрили велику кількість екстраординарних спостережень, які взяли під сумнів найбільш фундаментальні припущення сучасної психіатрії, психології й психотерапії. Джерелами цих спостережень були психоделічна терапія, переживаюча психотерапія, танатологія, парапсихологія, феномен контактерства, гіпнотерапія, клінічна робота з індивідами, що перебувають у стані психодуховної кризи («духовного загострення»), антропологічні польові дослідження й багато інших методів. У цих дослідженнях дається аналіз нових фактів і пропонується проект радикального перегляду ортодоксального розуміння свідомості й людської психіки в здоров'ї та хворобі, багатомірних взаємозв'язків Людини, Природи й Космосу.

Новітні відкриття трансперсональної психології змушують нас серйозніше задуматися над тим, що ми є фізично, розумово й духовно. Сучасні дослідження свідомості вказують на гостру необхідність рішучого перегляду й розширення обмеженого матеріалістичного погляду на природу, космос і виміри людської психіки. Нові віяння в науці почали проявлятися ще із другої половини ХІХ століття, коли стало зрозуміло, що факти релігійного й духовно-містичного досвіду не можна зрозуміти шляхом одного розумового мислення. Тому ряд філософів, релігійних мислителів, фізиків і хіміків, психологів і психіатрів спробували вивчити ці явища, дати їм наукове обґрунтування. Окрім цього, відбувалося відродження інтересу до парапсихології, особливо до досліджень екстрасенсорного сприйняття (ЕСС). Загальним для всіх цих досліджень було зосередження на незвичайних станах свідомості.

Багато що із хворобливих проявів, яким, як зазвичай, ставиться діагноз психотичних і які сьогодні без усякого розбору лікуються за допомогою супресивної медикаментозної терапії, у дійсності є періодами важких ускладнень на шляху корінної особистісної зміни й духовного розкриття. Такі духовно-душевні кризи, якщо їх правильно розуміти й підтримувати, приводять до емоційного й психосоматичного зцілення, до дивовижних психологічних змін і до еволюційного розвитку свідомості.

Але, на жаль, конформістська більшість психіатрів через свої звужені світоглядні рамки не здатна помітити розходження між духовно-душевними кризами або навіть зовсім нічим не обтяженими містичними станами й серйозними душевними захворюваннями. Адже в академічній психіатрії структура психіки обмежується післяпологовою біографією й сильним біологічним ухилом. Через низький рівень нашої культури й через неправильні уявлення психіатричного співтовариства щодо питань духовності велика кількість людей, що пережили такі стани, зрештою виявилися в лікарнях, утихомирені транквілізаторами й затавровані патологічними ярликами.

Вільям Джеймс подібні явища називає «зверненням» і духовним відродженням людини. Він докладно описує ці явища у своїй роботі «Різноманіття релігійного досвіду». [7; 162] Він підкреслює, що в сфері емоційних прагнень можливі великі коливання: вершина людської свідомості може переміщатися подібно блукаючому вогню, але фокус або центр збудження, з якого виходять прагнення, може на довгий час установитися всередині певної системи ідей; таку внутрішню зміну, якщо вона приймає релігійний характер і особливо, якщо вона відбувається раптово у формі кризи він називає «зверненням». «Вираз «людина пережила звернення» означає, що релігійні думки, які до того перебували на периферії її свідомості, зайняли центральне місце, що релігійні прагнення утворили постійний центр її енергії». [7; 163]

Абрахам Маслоу, засновник гуманістичної психології, так само з'ясував, що ці «вершинні переживання» є скоріше наднормальними, ніж ненормальними феноменами. За сприятливих обставин вони можуть призводити до більш високого рівня емоційного й фізичного здоров'я, більш повноцінного життя і більш плідної творчої самореалізації. [13; 200]

Станіслав Гроф і Кристина Гроф вводять термін «духовні загострення» (англ. Spiritual Emergence)

для опису поступового розкриття й виникнення психодуховних категорій у житті людини. У тих випадках, коли духовне розкриття інтенсифікується за межі контролю індивіда, можуть виникнути стани, названі «духовними загостреннями». Вони можуть викликати значні порушення в психологічній, соціальній і трудовій діяльності, і більшість психодуховних проблем можна охарактеризувати як духовні кризи. [5]

Їх дослідження показали, що за умов природнього протікання духовно-душевних криз, можна без штучних зусиль досягнути поліпшення психосоматичного здоров'я, рівня життєлюбства, вдосконалити життєву стратегію людини, докорінно розширити її кругозір, що відтепер включатиме й духовний вимір буття. До того ж при успішному завершенні й прийнятті всередину себе подібних подій відбувається істотне зменшення ворожості, зростання расової, політичної або релігійної терпимості, розширення екологічної свідомості, а ієрархія життєвих цінностей та пріоритетів змінюється надзвичайно глибоко.

У зв'язку з природою психорелігійних і психодуховних проблем трансперсональне співтовариство на початку 1990-х рр. запропонувало ввести нову діагностичну категорію «релігійна або духовна проблема». Дану категорію потім включили в четверте видання «Diagnostic and Statistical Manual of Mental Disorders» (DSM-IV) під заголовком «Інші стани, що можуть потрапити під увагу клініциста».

Підбиваючи підсумки, ми можемо відзначити, що:

По-перше, аналіз та узагальнення існуючих визначень духовного розвитку показали, що цей процес пов'язаний з саморозвитком, самовдосконаленням особистості, отождоюванням зі структурою «Я» (Р.Алперт), розширенням свідомості, трансцендуванням колишніх обмежень часу і простору (С.Гроф), формуванням мужності, співчуття, радості, ясності розуму, мудрості (Ган Ф. де Віт), сенсом життя людини та відповідним йому ідеальним духовним образом «Я» (І.Д.Бех), пошуком нових смислів, які перетворюють систему ставлень людини до себе та до світу (Т.І.Пашукова), гармонізацією психічної сфери, подоланням відчуження від природи, соціуму, самого себе через усвідомлення їх єдності (Ж.М.Юзвак).

По-друге, духовний розвиток є процесом свідомого самовдосконалення особистості, що спрямовує людину на підпорядкування свого природного та соціального «Я» вищим ідеалам, цінностям і смислам у руслі Краси, Добра та Істини, гармонізацію поведінки та способу життя, збагачення духовних надбань людства результатами власної діяльності.

По-третє, в психології та психіатрії за останній час відбувається важлива еволюція поглядів на сутність категорій духовності в житті суспільства. Нарешті наука визнає реальність вищих вимірів буття та божественної природи людини. Дослідження душевно-духовних криз показали, що останні сприяють докорінним психологічним змінам, еволюційному розвитку свідомості та духовному розкриттю людини.

Викладений матеріал не вичерпує всіх аспектів досліджуваної проблеми. Подальшого розгляду, на наш погляд, вимагають питання пошуку нових ефективних методів активізації і психологічної підтримки процесу духовного розвитку особистості та розробки можливостей використання новаторського досвіду духовного розвитку особистості у сучасних умовах.

Література

1. Адлер А. Наука жить: Пер. с англ. и нем. – К. – 288 с.
2. І Александрер Ф., Селесник ІІІ. Людина і його душа: Пізнання і вичування від стародавності й до наших днів. - М.: Вид. Агенства «Яхтсмен», 1995. - 608с.
3. Боришевський М.Й. Духовні цінності в становленні особистості громадянина/ Педагогіка і психологія № 1 (14) 1997, Науково-теоретичний та інформаційний журнал АПН України. – С. 144 – 150
4. Гроф Станіслав. Духовний кризис: Статті и исследование. – М., 1995. – 255 с.
5. 4 Гроф С. Холотропна свідомість. Три рівні людської свідомості і їхній вплив на наше життя.- М.: Вид. Ін-та трансперсональної психології. 2002.- 267 с.
6. Гусейнов А.А., Кон І.С. Словарь по этике. – М.: Политиздат, 1989. – 447 с.
7. Джеймс В. Різноманіття релігійного досвіду. - СПб.: «Андреев і сини», 1992. - 418с
8. Дусаицький А.К. Модели развития личности в современных системах воспитания. Вестник Харьковского университета. № 331 Сер. Психологическая личность и познавательные процессы. 1989. с. 3-7.
9. Духовная культура населения Украины с древнейших времен: Темат. сб. науч. тр. – К., 1991. – 130 с.
10. Духовное развитие и нервные расстройства // Журнал «Уралия», М., 1991, № 2
11. Зеньковский В. В. Очерк моей философской системы ІІ Зеньковский В. В. История русской философии: В 2-х т.- Т. ІІ.-Ч. 2.-Л.: Эго, 1991.-С. 251
12. Короткий психологічний словник / За ред. О. Войтка. – К., 1976. – С. 17. 8
13. Маслоу А. Психология бытия. Пер. с англ. О.О. Чистякова. Рефл-бук, Ваклер, 1997.с. 220
14. Помиткін Е.О. Психологія духовного розвитку особистості: Монографія. – К.: Наш час, 2007. – 280 с.
15. Хорни К. Невротическая личность нашего времени; самоанализ. – М.: «Универс», 1993. – 480 с.
16. Юзвак Ж.М. Духовний розвиток особистості: проблеми, гіпотези, теоретична модель. – К.: Науково-дослідний інститут «Проблеми людини», 1999. – Т.14. – С. 123-129
17. Юнг К.Г. Проблемы души нашего времени. – М. «Универс», 1994. – 336 с.

Надійшла до редакції 6.05.2012